

OD KIJOWA DO RZYMU

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą

pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak

Białystok 2012

Antoni Mironowicz

BIAŁYSTOK

Prawosławne szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej

Stan wiedzy o szkolnictwie prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej jest odbiciem ogólnego stanu badań nad dziejami Kościoła wschodniego. Nieliczne opracowania poświęcone szkolnictwu cerkiewnemu pochodzą przeważnie z ubiegłego stulecia. O działalności szkół prawosławnych pisali Konstanty Chałampowicz, SieruszMiropolski, Eugeniusz. Miedynski, Antoni Sawicz, Iwan. Kripiakiewicz, Iwan. Pawłowski, Antoni. Wańczura¹. Szkolnictwo na ziemiach ruskich rozpatrywane było głównie w kontekście działalności bractw cerkiewnych. Za podstawowe należy uznać prace autorstwa Iwana. Flerowa, Aleksander. Papkowa i Jarosława. Isajewicza².

---

¹ K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije prawoslawnyje szkoły XVI i naczala XVII w.*, Kazań 1898; idem, *Ostrożskaja prawoslawnaja szkoła*, „Kijewskaia Starina” 1897, t. 2; I. P. Krypjakewycz, *Z istorii bałtyckiego szkolnictwa XVI–XIII st.*, „Ridna szkoła” 1933, nr 2; E. N. Miedynskij, *Bratskije szkoły Ukrainy i Bielorusii w XVI–XVII w.*, Moskwa 1954; S. Miropolski, *Oczerk istorii cerkowno-prichodskoj szkoły od pierwogo jeja wozniknienija na Rusi do nastojaszczego wriemieni*, wyp. III, Sankt-Pietierburg 1985; J. Pawłowski, *Prichodskije szkoły w staroj Małorusii i przyczyny ich uniczyżenija*, Kijew 1904; A. Sawicz, *Zapadno-russkije uniatskije szkoły XVI–XVII ww.*, „Trudy Bieloruskogo Gosudarstwiennogo Uniwersiteta w Minskie” 1922, nr 2–3; A. Wańczura, *Szkolnictwo w Starej Rusi*, Lwów 1932; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI–XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1994, nr 2, s. 20–34.

² I. O. Flerow, *O prawosławnych cerkownych bratstwach protiwoborstwowawszych unii w Jugo-Zapadnoj Rossii w XVI, XVII, XVIII st.*, Sankt-Pietierburg 1857, A. A. Papkow, *Bratstwa. Oczerk istorii zapadno-russkich prawosławnych bratstw*, Sankt-Pietierburg 1900; I. D. Isajewicz, *Rol bratstw w izdaniu i rasprostranienii knig na Ukrainie i Bielorusii*, „Kniga i grafika”, Moskwa 1972; idem, *Bratstwa*

Problematyka szkolnictwa prawosławnego była podejmowana przy okazji monografii poszczególnych ośrodków religijnych lub osób z nimi związanych³.

Historia szkolnictwa prawosławnego na ziemiach ruskich sięga XI wieku. Przy dworach wielkksiążęcych i katedrach biskupich istniały szkoły, które swoim zasięgiem obejmowały nieliczny odsetek ówczesnej elity społecznej. O szkole kopistów i pisania ikon przy monasterze św. Spasa w Połocku, założonej przez św. Eufrozyne (1110–1173), wspominają autorzy jej hagiografii. Szkoły przy katedrze biskupiej i monasterach istniały w Turowie w okresie, kiedy ordynariuszem tamtejszej diecezji był św. Cyryl Turowski (1169–1182). Powstanie szkół było efektem rozwoju życia religijnego i kulturalnego ziemi połockiej i turowskiej w XII i XIII wieku. Ważną rolę w tym procesie odegrali święci biskupi połoccy: Mina (1105–1116), Dionizy (1166–1187) i Szymon (1266–1289) oraz biskupi turowscy Cyryl i Ławrenty (1182–1194). Równie wielkie zasługi dla rozwoju szkolnictwa cerkiewnego mieli książęta kijowscy: Jarosław Mądry i Włodzimierz Monomach.

* * *

Rozwój szkolnictwa przykasztoznego i parafialnego nastąpił dopiero w końcu XV i w XVI wieku, wraz z ogólnym rozwojem oświaty w Wielkim Księstwie Litewskim. W czasach renesansu pojawiło się szkolnictwo pod patronatem mieszczan i bractw cerkiewnych. Rozwój oświaty był zjawiskiem nieprzypadkowym, przypadając bowiem na okres polemik religijnych i walki o zachowanie niezmienności dogmatów poszczególnych wyznań. Szkolnictwo – według ówczesnych hierarchów Cerkwi prawosławnej – miało odegrać ważną rolę w zachowaniu tożsamości religijnej wierznych. Własnej wiary, liturgii, języka cerkiewnosłowiańskiego można było bronić jedynie poprzez własne szkolnictwo.

Duże znaczenie dla rozwoju oświaty prawosławnej miały postanowienia Soboru Brzeskiego z 26 czerwca 1594 r., aby corocznie synod biskupów z osobami duchownymi w *piśmie Bożym nauczonymi* rozpatrywał – obok spraw cerkiewnych – kwestie nauki i szkolnictwa⁴. Na tym samym synodzie biskupi zobowiązali się do zakładania szkół brackich, drukarni i szpitali w swoich diecezjach. Zgodnie z postanowieniami

---

ta ich rol w rozwytku ukrajińskoj kultury XVI–XVII st., Kyjiw 1966; I. Kamanin, *Jeszcze o driewnosti bratstwa i szkoły w Kijewie*, „Cztienija w istoriczieskom obszczestwie Niestora Letopisca”, t. 11. Kijew 1985; W. A. Szokoło, *Do pitannja pro istoriju bratstw i ich szkil na Ukraini w kinci XVI na poczatku XVII st.*, „Nawukowi Zapysky Doneckoho Pedinstituta”, wyp. IV, Donieck 1956.

³ M. Wozniak, *Pyśmienickaja dijalnist' Iwana Boreckoho na Wołyni i u Lwowi*, Lwiv 1954; F. J. Naumienko, *Pedahoh humanist i proswititelj Iow Borecki*, Lwiv 1963; Z. J. Chizniak, *Kijewo-Mohilanskaja Akademijska*, Kyjiw 1981.

⁴ *Akty odnosiaszczijesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye Archieograficzieskoju Komissijeju* (dalej: AZR), t. 4, Sankt-Pietierburg 1853, nr 25.

soboru w każdym mieście powinny być szkoły, a na ich utrzymanie metropolita, biskupi i przełożeni monasterów corocznie mieli oddawać 1/10 swoich dochodów⁵. Kilka miesięcy później książę Konstanty Ostrogski wypominał biskupom, że *postanowienia soborów w sprawach szkół, drukarni i innych ważnych dla Cerkwi podmiotów zupełnie się nie wykonuje*⁶. Władcy byli przeciwni oddawaniu szkół w ręce osób świeckich, dlatego 2 sierpnia 1595 r. uzyskali od Zygmunta III przywilej, w którym król rozciągał ich władzę na bractwa i dawał wyłączne prawo *zakładania szkół i seminarii greckiego i słowiańskiego języka*⁷.

* * *

Szkolnictwo prawosławne w XVI–XVIII wieku można więc podzielić na trzy kategorie: szkoły przykasztorne, przycerkiewne i brackie. Osobną kategorię na terenie Rzeczypospolitej stanowiły ośrodki szkolnictwa wyższego – Akademia Ostrogska i Akademia Mohylańska.

Szkoły przykasztorne były najbardziej stabilne. Swoim zasięgiem obejmowały niewielką liczbę młodzieży, w praktyce od kilku do kilkunastu uczniów, kształciły na poziomie elementarnym. Oprócz czytania i śpiewu uczono w nich języka cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego, a niekiedy greki i polskiego. Zakres nauki był ograniczony umiejętnościami dydaktycznymi mnichów. Szkoły takie funkcjonowały przy miejskich ośrodkach monasterskich, w których istniało znaczne zapotrzebowanie na wykształcone kadry. Duże ośrodki życia monastycznego oddalone od miast nie prowadziły tego typu szkół.

Szkoły przycerkiewne organizowano, by kształcić dwóch lub trzech uczniów w zakresie porządku służb cerkiewnych, czytania i pisania oraz podstawowych zasad wiary. Ich poziom zależał od wykształcenia i zdolności duchownego bądź diakona. W szkołach elementarnych uczniowie byli podzieleni na trzy grupy: pierwsza uczyła się składać litery, druga – czytać na pamięć, trzecia – mówić, rozsądzać i rozumować. Rano, po modlitwach, każdy miał powtarzać poprzednią lekcję z zeszytu. Po obiedzie uczniowie zapisywali to, co mówił nauczyciel, do zeszytu. W sobotę odbywało się powtórzenie materiału z całego tygodnia. W tym dniu uczono dzieci o strachu Bożym, jak kochać rodziców i jak robić dobre uczynki. W niedzielę zadanie nauczyciela polegało na wyjaśnianiu uczniom tekstu *Ewangelii* i *Dziejów Apostolskich* czytanych w tym dniu podczas liturgii. Nauczyciel miał prawo upominać rodziców za brak opieki nad dziećmi i troski o nie⁸. Wychowankowie szkół parafialnych zostawali duchownymi lub pełnili w cerkwiach funkcje pomocnicze.

---

⁵ Ibidem, t. 4, nr 48, przyp. 4, 5.

⁶ Ibidem, nr 63.

⁷ Ibidem, nr 79.

⁸ Ibidem, s. 111–113.

* * *

Największe znaczenie dla rozwoju szkolnictwa prawosławnego w dawnej Rzeczypospolitej miały placówki oświatowe prowadzone przez bractwa cerkiewne. Powstanie szkół brackich przy monasterach i parafiach było podyktowane nie tylko potrzebami Cerkwi, ale również koniecznością wychowania młodego pokolenia w duchu prawosławnym. Nic też dziwnego, że w drugiej połowie XVI wieku zmienił się całkowicie charakter i rola szkół. Szkoły brackie pełniły funkcję szkolnictwa średniego. Ich poziom zależał jednak od możliwości finansowych bractw i pozyskania odpowiedniej kadry nauczycielskiej.

Pierwsza szkoła bracka powstała w 1584 r. w Wilnie. Stefan Batory nadał bractwu przywilej na założenie szkoły, w której uczono by języka ruskiego, greki, łaciny i polskiego⁹. Wkrótce w Wilnie powstały dwie szkoły elementarne i pierwsze na tych ziemiach gimnazjum prawosławne o profilu humanistycznym. Szkoły wileńskie stały się wzorem dla innych szkół brackich. Przywilej Stefana Batorego nadany bractwu wileńskiemu w 1585 r. został rozciągnięty na wszystkich wyznawców prawosławia. Zezwolono wówczas na budowę szpitali i szkół z *drewna, tak i z kamienia*¹⁰. Szczególne znaczenie miały wspomniane szkoły wileńskie przy bractwie i monasterze Świętej Trójcy i Świętego Ducha w kształtowaniu elit prawosławnych¹¹. W wileńskiej szkole brackiej wykładowcami byli m.in.: Stefan Zyzani, Cyryl Lukarys, Iwan Borecki, Melecjusz Smotrycki, Teofil Leontowicz. Zdołali oni wykształcić wielu wybitnych działaczy religijnych i kulturalnych (Atanazy Brzeski, Sylwester Kossow, Józef Nielubowicz Tukalski, Teodozy Wasilewicz). Absolwenci wileńskiej szkoły stawali się wykładowcami innych szkół brackich w Rzeczypospolitej.

Podobną rolę pełniła szkoła bracka we Lwowie. W przywileju patriarchy Jeremiasza II z 1589 r., podnoszącym lwowskie bractwo Zaśnięcia NMP do rangi stauropegialnego, uregulowane zostały również sprawy szkolnictwa. Przywilej dawał prawo tworzenia szkół dla dzieci członków bractwa i nakazywał utrzymanie tylko *blągocześciwych* duchownych do nauki języka słowiańskiego i greki¹². W programie położono nacisk na język słowiański i grecki. Szkoła ta, której głównym organizatorem był Grek, metropolita elasoński Arseniusz, miała za zadanie dostarczyć nauki *dzieciom chrześcijańskim, ażeby nie odpadły od wiary swojej, pijąc w obcych źródłach wodę*

⁹ Ibidem, t. 3, nr 144. Druga szkoła bracka funkcjonowała we Lwowie. W 1586 r. bractwo otrzymało specjalny przywilej od patriarchy antiocheńskiego Joachima. Zob. K. Chałampowicz, *Zapadno-rusckije...* s. 287–311.

¹⁰ K. Chałampowicz, *Zapadno-rusckije...*, s. 281.

¹¹ Ibidem, s. 311–331; I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 94–96.

¹² I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 108.

*nauk pogańskich, zaczem powszechna zguba blisko postępuje*¹³. We Lwowie nie uczono języka łacińskiego i zabraniano posługiwania się *mową pospolitą*.

Ważną rolę w dziejach szkolnictwa prawosławnego odegrała szkoła brzeska założona przez mieszczan brzeskich, którzy 6 lipca 1590 r. uzyskali przywilej od biskupa włodzimiersko-brzeskiego Melecjusza Chreptowicza (1588–1593). Jak wynika z dokumentu, byli oni *ktitorami cerkwi sobornej* i pragnęli mieć własną szkołę z jednym bądź dwoma nauczycielami. Szkoła ta miała służyć nie tylko mieszczanom, ale też wszystkim, którzy pragnęli się w niej kształcić¹⁴. Z przywileju królewskiego z 28 stycznia 1591 r. wynika, że mieszczanie wybudowali szkołę na gruntach miejskich naprzeciwko cerkwi św. Mikołaja i zwrócili się do króla o zwolnienie domu szkolnego i należących do niej gruntów z wszelkiej powinności podatkowej. Zygmunt III Waza przychylił się do prośby mieszczan brzeskich¹⁵. Dzięki staraniom ówczesnego kasztelana brzeskiego Adama Pociēja (późniejszego biskupa Hipacego) powstało bractwo cerkiewne, które przejęło opiekę nad funkcjonowaniem tej szkoły. Jednym z nauczycieli szkoły brzeskiej w 1592 r. był wykładowca lwowskiej szkoły brackiej Ławrencjusz Zyzani, znany autor utworów polemicznych¹⁶.

W szkole, oprócz zajęć o służbach cerkiewnych i lekcji śpiewu, prowadzono naukę kilku języków: cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego, greki, polskiego i łaciny. W końcu XVI wieku szkoła brzeska swym poziomem dorównywała szkołom lwowskiej i wileńskiej. Sprowadzenie dobrych nauczycieli stało się możliwe dzięki bogatym zapisom na rzecz tej placówki od rodu Pociejów¹⁷. Po śmierci Melecjusza Chreptowicza w 1593 r. biskupem włodzimierskim został Hipacy Pociej (1593–1613), który pragnął podporządkować swej władzy szkołę i bractwo, przez co część nauczycieli zmuszona została do porzucenia Brześcia i udania się do Wilna. O nich to pisał Hipacy Pociej do księcia Konstantego Ostrońskiego 25 marca 1595 r.:

*Sija szkoła rozorłasia czerez samych że profesorow szkolnych, kotoryje za łakomstwom uduawszysia do Wilni na sytyje pirogi otbiegli, a tut, k bolszoj hańbie i żalu ubogogo christijanstwa, na uruganije protivnikow naszych wisie pokinuli, biez żadnoje słusznoje przycziny*¹⁸.

---

¹³ K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 287–296.

¹⁴ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewierno-Zapadnoj Rusi*, t. 11, Wilno 1890, s. 6.

¹⁵ AZR, t. 4, nr 28.

¹⁶ Ibidem, nr 33.

¹⁷ Ibidem, nr 63.

¹⁸ Ibidem, nr 3.

Bractwo i szkołę, która broniła kanonów Cerkwi prawosławnej, Hipacy Pocię nazwał *heretykami od Cerkwi Bożej wykleętymi*, a po przyjęciu unii 3 października 1596 r. zabronił duchowieństwu utrzymywania wszelkich kontaktów ze szkołą¹⁹ i podjął działania zmierzające do odebrania szkoły bractwu. Wykorzystując poparcie królewskie, biskup unicki zrealizował swe zamierzenie 26 czerwca 1597 r.²⁰ Szkoła przestała funkcjonować samodzielnie i stała się narzędziem w rękach Pocię w propagowaniu unii, bractwo natomiast skupiło się wokół cerkwi Narodzenia NMP, przy której w 1641 r. została założona szkoła dla wyznawców prawosławia.

Po przejściu szkoły w końcu XVII wieku przez unitów prawosławni uczęszczali do szkół przyklastornych. Funkcjonowały one w XVIII wieku przy brzeskich monasterach św. Symeona i Narodzenia Chrystusa Zbawiciela. Szkoły przyklastorne były jedynymi ośrodkami oświatowymi dla prawosławnych mieszkańców Brześcia.

Szkoła kijowska powstała w 1588 r. przy monasterze brackim. Zniszczona podczas pożaru w 1614 r., została rok później odbudowana dzięki zapisom Anny Hugulewiczówny. W 1620 r. patriarcha jerozolimski Teofanes nadał szkole brackiej specjalny przywilej, w którym podkreślał potrzebę edukacji młodego pokolenia, a zwłaszcza zapoznawania go z dogmatami wiary. Po objęciu godności archimandryty kijowsko-pieczerskiego przez Piotra Mohyłę rozpoczął się proces wprowadzania do szkolnictwa ruskiego języka polskiego i łaciny²¹.

Bractwo łuckie posiadało szkołę już w 1617 r., a w 1624 r. opracowało regulę określającą zasady jej funkcjonowania. W brackiej szkole łuckiej wykładano: język grecki i słowiański, gramatykę, porządek służb cerkiewnych (ustaw), retorykę i dialektykę. Prawosławna szkoła w Łucku przetrwała do początków XVIII wieku²².

Duże znaczenie w rozwoju oświaty prawosławnej odegrała mohylewska szkoła bracka przy cerkwi św. Spasa. Przywilej na jej założenie mieszczanie Mohylewa otrzymali od Stefana Batorego 28 stycznia 1578 r.²³ Rok później bractwo otrzymało przywilej od patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza II, w którym zezwalał on na prowadzenie szkoły przez członków bractwa. Zygmunt III w przywileju nadanym bractwu 21 marca 1597 r. wspominał, że w:

[...] *szkole bratskoj dietiej bratii upisanoj i ubogich i sirot, jazyka i pisma slowienskogo, ruskogo, greckiego, łacinskogo i polskiego nakładom bratskim darmo uczeni*

¹⁹ *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii izdawajemyj Wriemiennoju Komisijeu dla razbora drienich aktow*, cz. I, t. 1, Kijew 1883, nr 220; AZR, t. 4, nr 63, s. 215.

²⁰ K. Chałampowicz, *Zapadno-ruskije...*, s. 335.

²¹ I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 99–102.

²² *Ibidem*, s. 103–104.

²³ *Ibidem*, s. 97; F. Żudro, *Istorija Mogilewskiego Bogojawlenskogo bratstwa*, „Mogilewskije Jeparchialnyje Wiedomosti” 1889, nr 12–15, s. 85.

*powinny, według postanowienija naszego bratskiego, także i liudiej w pismie ubogich, osób duchownych i swiatskich, dla nauki szkolnoj, do propowiedi słowa Bożego, do nauki dietiej i do spiewanija, w sprawie i w zwykłości swojej chwaliti majet*²⁴.

Po zakończeniu obrad Synodu Brzeskiego protosyngiel patriarszy Nicefor, doceniając rolę szkoły, zastrzegł, by do tej instytucji brackiej nie przyjmowano unitów lub ich zwolenników²⁵. O roli szkoły w kształtowaniu świadomości religijnej społeczności prawosławnej świadczy fakt, że ówczesny biskup unicki Gedeon Brolnicki (1601–1618) w 1601 r. oskarżył ją o wychowywanie buntowników i odciąganie młodzieży od unii kościelnej²⁶.

Działalność omawianej placówki została przerwana w 1619 r., kiedy to król Zygmunt III Waza podporządkował instytucje brackie unickiemu arcybiskupowi połockiemu Jozafatowi Kuncewiczowi (1618–1623)²⁷. Po zabójstwie Kuncewicza kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego, Lew Sapieha (1588–1623), nakazał podporządkować w 1624 r. bractwo unickiemu przełożonemu monasteru św. Spasa. Mohylewska szkoła bracka posiadała rozszerzony program nauczania. Uczono w niej gramatyki, retoryki, dialektyki, arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki²⁸. Oprócz niej na terenie miasta działało kilka szkół elementarnych, w których edukacja była ograniczona do nauczania języka cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego i polskiego. W szkołach tych kładziono szczególny nacisk na zrozumienie Pisma Świętego i liturgii.

Ważnym ośrodkiem prawosławnego szkolnictwa elementarnego i średniego był Mińsk. Istniejące tam bractwo szpitalne 11 września 1592 r. otrzymało przywilej królewski na założenie szkoły w celu *nauki dzieci małych, utrzymania bakalarza i nauczania w niej pisma greckiego i ruskiego*²⁹. Szkoła ta, wymieniana w źródłach jeszcze w 1601 r., przestała istnieć jako prawosławna w 1612 r.³⁰ W 1613 r. na miejsce bractwa przy cerkwi sobornej powstało nowe bractwo św. św. Piotra i Pawła, które funkcjonowało przy monasterze pod tym samym wezwaniem. Posiadało ono szkołę *dla pomnażania chwały Bożej i ćwiczenia w niej dzieci*³¹. W 1614 r. bractwo mińskie

---

²⁴ AZR, t. 4, nr 119.

²⁵ „Mogilewskije Gubernialnyje Wiedomosti”, Mohylew 1845, nr 41, s. 22.

²⁶ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow otnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi*, t. II, Wilno 1867, nr. 22, t. 2, nr 22.

²⁷ *Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriczeskij Archiw Rossii, Sankt-Pietierburg, Archiw Grieko-Uniatskich mitropolitow*, f. 823, op. 1, nr 430, k. 1.

²⁸ M.B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie renesansu i baroku*, Wrocław 1984, s. 63.

²⁹ AZR, t. 4, nr 36.

³⁰ K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 335.

³¹ *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzeskiju Komissijeju dla razbora driewnich aktow w Wilnie*, t. 11, Wilno 1875, nr 36.

przyjęło regułę bractwa wileńskiego, co wpłynęło na rozszerzenie programu nauczania o grekę i łacinę. Unicy i wojewoda miński Piotr Tyszkiewicz próbowali podporządkować prawosławną szkołę swojej jurysdykcji. Mimo tych prób szkoła prawosławną w Mińsku funkcjonowała nadal pod zarządem bractwa i ihumena monasteru, a 18 marca 1633 r. bractwo uzyskało przywilej królewski potwierdzający jego wyłączne prawo do szkoły i drukarni³². Szkoły prawosławne przetrwały na terenie miasta aż do upadku Rzeczypospolitej. Oparciem dla ich działalności w XVIII wieku był monaster św. św. Piotra i Pawła i cerkiew św. Mikołaja³³.

Oprócz wymienionych znane były szkoły prawosławne o szerszym aniżeli elementarny profilu nauczania – w Winnicy, Lublinie, Bielsku, Pińsku przy cerkwi Objawienia Pańskiego (początek XVII wieku), przy klasztorze ceperskim w powiecie nowogródzkim (1618), w Jewiu koło Wilna (1619), w Szkłowie w pow. oszmiańskim (1625), przy monasterze barkułabowskim (1626), w Bujnicach (1633), przy monasterze Kutieńskim w powiecie orszańskim (1630) i w Połocku (1633)³⁴.

W szkołach brackich główny nacisk kładziono na naukę języków. Uczono greki, cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego (starobiałoruskiego), łaciny i polskiego. Znajomość tych języków była nieodzowna dla zrozumienia nauk wykładanych w szkole. Z przedmiotów świeckich program obejmował gramatykę, poezję, retorykę, dialektykę i elementy filozofii. Przywilej Zygmunta III z 13 października 1592 r. dla lwowskiej szkoły brackiej wymienia ponadto logikę, arytmetykę, muzykę, geografę i astronomię³⁵. Podstawowe zajęcia w szkole brackiej związane były z naukami cerkiewnymi. Dbano, aby jej absolwenci znali ustrój Cerkwi, kształcono w zakresie czytania i interpretacji Pisma Świętego, rozumienia liturgii, tradycji cerkiewnej i śpiewu cerkiewnego, przedstawiano naukę św. Ojców Kościoła i żywoty świętych. Na potrzeby szkół brackich Ławrencjusz Zyzani wydał w Wilnie w 1596 r. gramatykę słowiańską. Podobną pozycję wydało bractwo lwowskie w 1591 r. i Melecjusz Smotrycki w 1619 r.

Szkoły brackie odgrywały ważną rolę w życiu Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej. Przygotowywały duchownych, diakonów i psalmistów dla potrzeb parafii, zwłaszcza w okresie załamania się hierarchii prawosławnej po unii brzeskiej. Znaczna część ich absolwentów pełniła funkcje pomocnicze przy cerkwiach, a najlepsi stawali się nauczycielami w innych szkołach: brackich, dworskich, parafialnych i przyklasztornych. Z ich murów wychodzili też najwybitniejsi polemicy religijni i działacze cerkiewni, tacy jak: Stefan Zyzani (Kąkol), Hiob Borecki, Izajasz Kopiński, Izajasz Trofimowicz, Sylwester Kossow, Zachariasz Kopysteński, Teofil Leontowicz.

³² K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 337.

³³ S. Miropolski, *Oczerk...*, s. 10.

³⁴ K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 363–373.

³⁵ I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 114.

Działalność szkół prawosławnych przyczyniła się więc do obrony praw Cerkwi i jej stanu posiadania. Szkoły podniosły stan świadomości religijnej i ludności ruskiej, kształtowały postawy antyunijne.

* * *

Najważniejszym ośrodkiem życia intelektualnego prawosławia w ostatniej ćwierci XVI wieku była Akademia Ostrogska. Uczelnia ta została założona przez księcia Konstantego Ostrogskiego (1514–1608) w 1580 r., ale tak naprawdę działalność rozwinęła ona po 1585 r.³⁶ Program nauczania uczelni ostrogskiej był zbliżony do programu zachodnich wyższych uczelni. Wykładano tam klasyczne *trivium* (gramatyka, retoryka, dialektyka) i *quadrivium* (arytmetyka, geometria, muzyka i astronomia), uczono też języka ruskiego, łacińskiego i greki³⁷. Pierwszym rektorem był Herasym Smotrycki, a potem Sawa Flaczyn i Cyryl Lukarys, Grek pochodzący z Krety. Także wśród wykładowców uczelni znaczną grupę stanowili Grecy: metropolita Kizikos, Nicefor Parasios – wysłannik patriarchy konstantynopolańskiego, Emmanuel Achileos – polemista religijny. Równie znakomici wykładowcy byli miejscowego pochodzenia: Jerzy Rohatyniec – autor *Perestrohy*, Wasyl Maluszycki – pisarz polemiczny i Jow Kniahicki. Akademia utrzymywała bliskie kontakty z monasterami w Dermaniu, Dubnie, Słucku, a później w Poczajowie. Wśród jej absolwentów znaleźli się między innymi: polemista religijny Zachariusz Kopysteński, hetman Piotr Konaszewicz Sahajdaczny, władca lwowski Gedeon Bałaban i połocki Melecjusz Smotrycki. Uczelnia ostrogska łączyła wschodnią tradycję bizantyńską z zachodnim modelem oświatowym. Przyczyniła się do rozwoju kultury i literatury ruskiej, zwłaszcza dzięki wydaniu drukiem w 1581 r. Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim.

Doświadczenia Akademii Ostrogskiej zostały wykorzystane przez Piotra Mohyłę przy tworzeniu Akademii Kijowskiej. Metropolita pragnął stworzyć nowoczesną szkołę wzorowaną na kolegiach jezuickich, ale jego działania wywołały oburzenie wśród duchowieństwa prawosławnego, niechętnego przyjmowaniu wzorów łacińskich. Zarzucano szkole, że nie jest ona prawowierna względem prawosławia. Duchowieństwo zakonne nie rozumiało potrzeby łączenia kultury zachodniej z *wiarą grecką*. W rezultacie połączenia obydwu szkół: przyklasztornej (mohylańskiej) i bractwa kijowskiego powstała jedna uczelnia. Zgodnie z wzorami innych szkół europejskich prowadziła ona zajęcia z języków klasycznych: greckiego i łaciny, dużo czasu poświęcano w niej też nauce języka polskiego. Szkoła składała się z pięciu klas niższych: infimy, gramatyki, syntaksymy, retoryki i poezji oraz klasy wyższej filozofii³⁸. Wykładowcami

---

³⁶ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 102–103.

³⁷ I. I. Micko, *Ostrozska slowjano-greko-latinska Akademia (1576–1636)*, Kyjw 1990, s. 26.

³⁸ K. Chałampowicz, *Zapadno-ruskije...*, s. 360–362.

w kolegium kijowskim byli: Sylwester Kossow, Izajasz Trochimowicz Kozłowski, Ignat Aksienowicz Staruszycz, Sofroniusz Poczapski, Antoni Pacewski, Jazep Kananowicz Garbacki³⁹. W 1632 r. rektorem szkoły kijowskiej został przybyły ze Lwowa Izajasz Kozłowski, wykładowca filozofii. Tak zwane „Ataneum Mohylańskie”, skupiające wokół metropolity wybitnych humanistów, stworzyło fundament pod akademię prawosławną, opartą na zasadach nauki zachodnioeuropejskiej⁴⁰.

Kolegium kijowskie – późniejsza Akademia Mohylańska – miało być wzorowane na kolegiach jezuickich. Latynizacja szkolnictwa nie oznaczała jednak zerwania z prawosławnym obliczem uczelni. Sylwester Kossow, rektor uczelni i polemista, wystąpił w 1635 r. w obronie charakteru szkoły w dziele *Exegesis, to jest danie sprawy o szkołach kijowskich i winnickich*. Szkoła kijowska – zdaniem jej obrońcy – nie jest przyjemną unitom, nie sprzyja pozostałym innowiercom.

Ci którzy i teraz uczą się w szkołach kijowskich i winnickich, są z rodziców religii greckiej w tejsze ufundowanych: uczyli się w akademiach rzymskich w Polsce, w Litwie i Cesarstwie. Uczą po łacinie, ni uczyli religii starożytnej greckiej nie naruszając.

Biskup białoruski Kossow radował się, że *biedna Ruś odtąd głupią nazywaną być nie może. W Polsce łacina jest bowiem konieczną. Gdy nieborak Rusin na sejmie się znajdzie łaciny nie ruszy ani kroku*. Dalej władyka wskazywał na dobrodziejstwo szkół dla Cerkwi.

Twoje stąd cerkwie świąszczeninikami, przy bogobojności umiejętnymi, napętnione będą. Twoje katedry w krasomówne kaznodziejie zakwitną; twoje potomki w ojczystej wierze udiamentowane oratorsko, filozofsko, jusysdycko po walnych sejmiech, po sprawiedliwych trybunałach, rokach, roczkach, ziemstwach, wotami, dyskursami, rajcami zasłyną⁴¹.

Akademia Kijowsko-Mohylańska stała się najważniejszym prawosławnym ośrodkiem intelektualnym, promieniującym na całą Europę Wschodnią, a jej absolwenci odegrali szczególną rolę w życiu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w okresie synodalnym w XVIII wieku.

---

³⁹ Makarij [S. Bułhakow], *Istorija Ruskoj Cerkwi*, t. XI, Sankt-Pietiersburg 1882, s. 13.

⁴⁰ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska*, Kraków 1899–1900, s. 86–89.

⁴¹ Makarij [S. Bułhakow], *Istorija...*, s. 422; A. Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, s. 9–12.

*

Rolę szkół w życiu Kościoła i w kształtowaniu postaw wyznaniowych rozumie-
li twórcy kongregacji pińskiej. W postanowieniach z 3 lipca 1791 r. reformujących
Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej znalazł się artykuł dotyczący funkcjonowania
szkolnictwa cerkiewnego, które miało objąć dzieci duchownych, szlachty i mieszczan, a

*[...] nawet i włościańskie dzieci, podług praw krajowych. Postanowiono, że baka-
łarzami mogą być dziadkowie, czytać i pisać po polsku i po rusku umiejący, lecz
gdyby ci bardzo byli zatrudnieni usługą cerkiewną, tedy osobni od dziadków ba-
kałarze utrzymać mają.*

Obowiązek zorganizowania i utrzymania szkół parafialnych nałożono na pro-
boszczów i przełożonych monasterów⁴². 9 grudnia 1791 r. powołany przez kongrega-
cję pińską Najwyższy Konsystorz polecił przełożonym monasterów prowadzenie na-
uczania wśród wiernych zasad wiary prawosławnej i organizowanie szkół parafialnych.
Władze cerkiewne rozpoczęły przygotowywanie podręczników do nauki religii i ma-
teriałów pomocniczych.

Wprowadzone reformy szkolne przyczyniły się do rozwoju oświaty wśród spo-
łeczności prawosławnej, jednak proces ten nie trwał długo. Wybuch wojny polsko-
moskiewską oraz drugi i trzeci rozbiór Rzeczypospolitej przekreśliły postanowienia
kongregacji pińskiej, a tym samym i reformy oświatowe.

* * *

W okresie rozbiorów rozwinęło się szkolnictwo prawosławne różnych szczeb-
li pozostające pod wpływem Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego – szkoły wszyst-
kich szczebli cerkiewno-parafialnych, włącznie z seminarium nauczycielskim, poddane
były nadzorowi duchowieństwa. Rozwojem tego typu szkolnictwa były zainteresowa-
ne władze cerkiewne, jako że miało ono służyć potrzebom Kościoła prawosławnego
i wychowywać w duchu religijnym.

Najbardziej popularne były tzw. „gramoty”, w których kadre stanowili absol-
wenci szkół ludowych i emerytowani żołnierze. Dopiero w 1891 r. określono zasa-
dy funkcjonowania szkół „gramot” i przemianowano je na szkoły elementarne. Miały
one powstawać na wsiach i w miastach pod warunkiem zgłoszenia ich działalności
do władz oświatowych za pośrednictwem proboszcza. Szkoły były przeważnie orga-
nizowane przez samych duchownych prawosławnych.

---

⁴² E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935, s. 205–206. A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772–1795*, [w:] *Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko- Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772–1815*, red. M. Biskup, Warszawa–Toruń 1996, s. 81–94.

Szersze znaczenie edukacyjne od szkół ludowych („gramot”) miały szkoły jedno- i dwuklasowe z większym procentowym udziałem zajęć z religii w stosunku do innych przedmiotów, innym – w założeniu – składem kadry nauczycielskiej (w praktyce, zwłaszcza w szkołach jednoklasowych, nauczycielami nadal były dzieci chłopów i emerytowani wojskowi) i nadzorem merytorycznym. W szkołach tych pojawiły się zajęcia dodatkowe, jak: gimnastyka, higiena, botanika, sadownictwo, pszczelarstwo, ziołolecznictwo, botanika, arytmetyka, śpiew, gra na skrzypcach czy musztra. Różnica między szkołami dwuklasowymi a jednoklasowymi polegała na długości cyklu nauczania i jego jakości. W szkołach dwuklasowych (czteroletnich) 37,5% stanowiły przedmioty religijne, a 62,5% świeckie. Z historii wyodrębniono geografę jako samodzielny przedmiot i połączono z przyrodą. W programie tych szkół pojawiły się też przedmioty zawodowe: rysunek, rękodzielnictwo, gimnastyka i zajęcia rolnicze, uzupełniane zajęciami ogólnymi: pedagogiką, arytmetyką, dydaktyką, psychologią, językiem rosyjskim, metodyką nauczania i historią. Nadal obowiązywał również kanon podstawowy z religii: katechizm, teologia, nauka o nabożeństwach, śpiew cerkiewny, historia Cerkwi itp.

Duchowieństwo swoją edukację uzyskiwało w licznych seminariach duchownych znajdujących się w Annopolu, Chełmie, Połocku, Wilnie i Żyrowicach. W 1836 r. seminarium w Annopolu koło Ostrogu przeniesiono do Krzemieńca i w oparciu o nie utworzono szkołę powiatową i parafialną. Obie jednostki oświatowe liczyły w 1838 r. 437 uczniów⁴³. W 1845 r. zlikwidowano seminarium duchowne w Żyrowicach, a seminarzystów przeniesiono do Wilna⁴⁴.

Seminaria duchowne miały strukturę sześcioklasową, opartą na szkołach duchownych (*duchownyje uczyliszcza*), jakie w latach 1828–1872 znajdowały się w Grodnie, Kobryniu, Żyrowicach i Wilnie. W 1872 r. zlikwidowano szkoły duchowne w Kobryniu i Grodnie, a ich uczniów przeniesiono do Połocka i Wilna. Po roku 1875 na Chełmszczyźnie powołano do życia seminarium w Chełmie i szkołę duchowną Poczajowie. Na początku I wojny światowej seminarium z Chełma zostało ewakuowane do Moskwy, a w 1918 r. zostało ulokowane w Krzemieńcu. Pełne studia teologiczne duchowni prawosławni mogli uzyskać na Akademii Teologicznej w Petersburgu, Kijowie, Kazaniu i Moskwie.

* * *

Po odzyskaniu niepodległości na terenie II Rzeczypospolitej hierarchia cerkiewna dążyła do wznowienia pracy już w 1919 r. w seminariach w Wilnie i Krzemieńcu. W tym ostatnim funkcjonowały zaraz po zakończeniu I wojny dwie szkoły: męska

⁴³ „Cerkwa i Narid”, Krzemieniec 1936, nr 11, s. 455–458.

⁴⁴ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, Wilno 1986, nr 18, s. 703–717.

i żeńska. Obie zostały decyzją władz oświatowych rozwiązane w 1921 r. Władze cerkiewne przeniosły wówczas szkoły krzemienieckie do Dermania, gdzie duchowna szkoła męska funkcjonowała do 1926 r., a żeńska do 1930. Obie – utrzymywane przez duchowieństwo – działały na podstawie zezwolenia kuratora wołyńskiego i posiadały status szkół prywatnych.

Po przeniesieniu obydwu szkół krzemienieckich do Dermania władze cerkiewne uruchomiły w Krzemieńcu seminarium. W tej sytuacji od r. 1921 na ziemiach II Rzeczypospolitej funkcjonowały dwa seminaria – właśnie w Wilnie i Krzemieńcu. Seminarium znajdowało się w trudnym sytuacji położeniu – zmagало się z nie najlepszą sytuacją materialną, wymagały reformy organizacyjnej i programowej. Regulacji domagały się także uprawnienia szkół duchownych. Ponadto władze polskie wysuwały zarzuty wobec kadry pedagogicznej seminariów o ich powiązania z ruchem narodowym, wskazując na wpływy białoruskie w seminarium wileńskim (w budynku seminarium wileńskiego mieściło się gimnazjum białoruskie, którego rektorem był znany działacz białoruski Wiaczesław Bohdanowicz) i ukraińskie w krzemienieckim (silnie zaznaczały się tu wpływy ukraińskich organizacji narodowych, a kadra pedagogiczna składała się z Rosjan i Ukraińców). Pod presją władz państwowych synod biskupów w 1922 r. mianował nowego rektora w seminarium wileńskim i usunął z budynków seminaryjnych gimnazjum białoruskie⁴⁵.

Z inicjatywy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dokonano reformy szkolnictwa prawosławnego. Seminarium duchowne zostały przekształcone w posiadające uprawnienia szkół średnich szkoły dziesięcioklasowe z programem łączącym dawne seminarium i gimnazjum świeckie. Proces kształcenia w seminarium kończył się maturą. Władze oświatowe wywierały wpływ na kierownictwo seminariów, ażeby z programu nauczania teologicznego usunięto elementy polemiczne z innymi wyznaniem, przy czym uwagi dotyczyły głównie programów takich przedmiotów, jak historia Kościoła prawosławnego, teologii porównawczej i duszpasterstwa⁴⁶. Władze państwowe dążyły ponadto – jeżeli nie do likwidacji seminarium wileńskiego i krzemienieckiego – to do znacznego ograniczenia ich działalności. Ostatecznie po przeprowadzeniu reformy oświatowej od października 1924 r. seminarium wileńskie rozbito na ośmioklasowe gimnazjum i dwuletnie studium teologiczne, mające status szkoły prywatnej, lecz subwencjonowane przez ministerstwo.

W październiku 1925 r. ministerstwo przekształciło seminarium wileńskie i krzemienieckie w szkoły państwowe z dziewięcioma klasami. Seminarium miały być finansowane

---

⁴⁵ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 280–281.

⁴⁶ A. Malesza, *Szkolnictwo*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk i A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 114–115.

przez rząd i zostały bezpośrednio podporządkowane metropolicie. Wszystkie przedmioty – poza teologicznymi – były wykładane w nich w języku polskim. Absolwenci seminarium mieli być przyjmowani na Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. W 1932 r. – w związku z reformą szkolną Jędrzejewskiego – ustalono nowe zasady funkcjonowania szkolnictwa duchownego. Kandydaci do stanu duchownego po ukończeniu sześciu klas szkoły elementarnej i czteroletniego gimnazjum mieli kontynuować naukę w dwuletnim liceum teologicznym.

Reformy ministerialne wywołały dezorganizację pracy seminariów prawosławnych. Po licznych kontrowersjach ostatecznie w 1935 r. sprecyzowano ostateczne założenia reformy szkolnictwa duchownego, zgodnie z którymi oba seminaria miały być stopniowo likwidowane, a na ich miejsce planowano otworzyć w roku szkolnym 1938/39 trzyletnie liceum teologiczne w Warszawie. Decydujący wpływ na funkcjonowanie liceum teologicznego miały mieć władze państwowe, kosztem znacznego ograniczenia roli metropolity. Podstawy prawne nowego systemu edukacji duchowieństwa prawosławnego określał dekret prezydenta z 1938 r.⁴⁷ Wybuch II wojny światowej spowodował, że pozostały one jedynie w sferze przygotowań prawno-organizacyjnych.

Obok seminariów duchownych w Wilnie i Krzemieńcu została założona przez metropolitę Dionizego w Ławrze Poczajowskiej szkoła duchowna dla dzieci duchownych oraz szkoły dyrygentów chórów cerkiewnych w klasztorach w Jabłecznej i Krzemieńcu. W 1923 r. władze cerkiewne podjęły próbę utworzenia szkoły duchowej, prywatnej, we wsi Witczówka na Polesiu. Projekt ten nie został zrealizowany wobec zdecydowanego sprzeciwu władz wojewódzkich, które obawiały się, że szkoła mogłaby być *rozsadnikiem kultury wschodniej*⁴⁸.

Szczególną rolę w procesie edukacji kadry duchowej w Kościele prawosławnym w okresie międzywojennym odgrywało Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Podstawą do jego utworzenia stał się projekt powołania uczelni wyższej do kształcenia kadr duchownych, złożony do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przez metropolitę Jerzego Jaroszewskiego w 1921 r. Ostatecznie, dzięki staraniom metropolity Dionizego Waledyńskiego, w 1924 r. Senat Uniwersytetu Warszawskiego uchwalił powołanie Studium Teologii Prawosławnej, które rozpoczęło działalność 8 lutego 1925 r. Funkcję kierownika Studium pełnił sam metropolita, a jego zastępcy – profesor Iwan Ohijenko. Pracownikami Studium zostali wybitni specjaliści z zakresu historii, teologii i dogmatyki Kościoła prawosławnego. Wykładowcami w Uniwersytecie Warszawskim byli: ks. metropolita prof. Dionizy Waledyński, prof. dr Bazyli Bidnow, ks. archimandryta prof. dr Grzegorz Peradze, prof. dr Mikołaj Arseniew, ks. archimandryta prof. dr Hilarion Basdekas,

⁴⁷ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością...*, s. 286–287.

⁴⁸ Ibidem, s. 288–289.

prof. dr Michał Zzyzkin, biskup prof. dr Aleksander Zotos, prof. dr Iwan Ohijenko, prof. dr Aleksander Łotocki, prof. dr Sergiusz Kisiel-Kisielewski oraz wykładowcy dr Aleksander Łapicki i Włodzimierz Kułakow⁴⁹. Większość kadry naukowej wywodziła się spośród absolwentów rosyjskich akademii duchownych w Kazaniu (Waledyński), Kijowie (Bidnow i Łotocki), Moskwie (Kułakow) i Petersburgu (Basdekas). Zgromadzenie tak znakomitych wykładowców stało się możliwe dzięki pomocy kadrowej innych Kościołów prawosławnych. Prawosławny Kościół Rumuński delegował do pracy w Studium Teologii Prawosławnej prof. Sergiusza Kisiela-Kisielewskiego, wybitnego hebraistę i znawcę Starego Testamentu, oraz dr. Justyna Moisescu, późniejszego metropolite mołdawskiego i patriarchę rumuńskiego. Z Kościołem konstantynopolitańskim związany był biskup Aleksander Zotosa i archimandryta Hilarion Basdekas. W ten sposób – poprzez kadre naukowe – Studium przejęło dobre tradycje rosyjskich akademii teologicznych oraz szkół teologicznych z Rumunii i z Europy Zachodniej. Wśród wykładowców byli też przybysze z Zachodu, np. archimandryta Grzegorz Peradze – absolwent Wydziału Teologii Protestanckiej w Berlinie czy archimandryta Hilarion Basdekas – z Petersburskiej Akademii Duchownej i Uniwersytetu Oxfordzkiego⁵⁰. Można z całą pewnością stwierdzić, że przygotowanie wykładowców wpłynęło na kierunki i metody badań naukowych oraz charakter kształcenia w tej uczelni.

Studium do 1939 r. wykształciło znakomitą kadre duchownych i pracowników naukowych. Z jego murów wyszli między innymi: Jerzy Szretter, późniejszy metropolita warszawski Tymoteusz, Borys Borysiewicz, późniejszy arcybiskup Cyprian Prawosławnego Kościoła Amerykańskiego, Mitrofan Gutowski, późniejszy biskup Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego – wszyscy oni wskazują na szerszą rolę edukacyjną uczelni warszawskiej. Absolwenci Studium Teologii Prawosławnej – w latach 1928–1939 uczelnia wypromowała 249 magistrów teologii prawosławnej – zasilała kadry wielu kościołów prawosławnych. Także pracownicy Studium wnieśli ważny wkład w badania naukowe z zakresu teologii i historii Kościoła – prace profesorów Basdekasa, Zzyzkina, Ohijenki, Bidnowa i Łotockiego na trwale wpisały się w poczet największych osiągnięć naukowych kadry Uniwersytetu Warszawskiego, ich osiągnięcia naukowe zyskiwały rozgłos w kraju i zagranicą. Inny pracownik Studium, dr Aleksander Łapiński, został wieloletnim profesorem Sekcji Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Powszechnym uznaniem wśród historyków Kościoła i teologów cieszyło się także wydawane przez szkołę czasopismo naukowe „Elpis”. Można stwierdzić, że zarówno wychowankowie, jak i pracownicy Studium przyczynili się do odrodzenia szkolnictwa teologicznego w Polsce powojennej.

---

⁴⁹ M. Linczewski, *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawski w latach 1925–1939*, Warszawa 1992, s. 42–65.

⁵⁰ Ibidem, s. 38–41.

W okresie II wojny światowej powołano do życia w latach 1942–1944 seminarium prawosławne w Warszawie i w latach 1943–1944 w Chełmie. Zadaniem obu szkół teologicznych było przygotowanie kadr do pracy duszpasterskiej. Odtworzenie zdziesiątkowanej kadry duchownej stało się także zadaniem pierwszoplanowym w okresie powojennym. Metropolita Dionizy podjął próbę reaktywowania Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim, a spotkawszy się z odmową Ministerstwa Administracji Publicznej, 1 stycznia 1948 r. powołał Prywatne Studium Teologii Prawosławnej przy katedrze metropolitalnej w Warszawie. Usunięcie metropolity Dionizego ze stanowiska spowodowało, że inicjatywę powołania prawosławnego seminarium przejął arcybiskup Tymoteusz, przewodniczący Tymczasowego Kolegium Rządzącego PAKP. Dzięki jego staraniom 20 marca 1950 r. nastąpiło otwarcie Prawosławnego Liceum Teologicznego w Warszawie. Już w roku szkolnym 1951/1952 liceum zostało przez metropolitę Makarego przekształcone w czteroletnie Prawosławne Seminarium Duchowne. W 1970 r. metropolita Bazyli przeniósł seminarium do monasteru w Jabłecznej, gdzie w niezmienionej formie funkcjonowało do 1 września 1975 r., kiedy to powołano dwuletnie Wyższe Prawosławne Seminarium Duchowne. Ostatecznie, decyzją soboru biskupów PAKP, seminarium w Jabłecznej zostało rozwiązane w 1992 r.

Od 1970 r. w budynkach seminarium w Warszawie działała filia liceum ogólnokształcącego. Liceum zostało przekształcone w seminarium, które uzyskało status średniej szkoły teologicznej. Absolwenci seminarium otrzymywali maturę i dobre przygotowanie teologiczne do służby duszpasterskiej. Początkowo seminarium było finansowane z budżetu metropolii, a od 1984 r. uzyskało niezależność finansową. Kiedy na początku lat 90. wśród hierarchii prawosławnej zrodził się projekt kształcenia seminarzystów na poziomie wyższym, seminarium w Warszawie po zmianach programowych i kadrowych uzyskało status Wyższego Seminarium Duchownego. Kształcenie w nim kończyło się uzyskaniem stopnia licencjata, uznawanego przez władze oświatowe kraju.

Szczególą rolę w przygotowaniu kadr duchownych Kościoła posiada Sekcja Prawosławna Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Powołanie jej nastąpiło w wyniku starań metropolity Makarego i decyzji Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z 3 września 1957 r. Zmiany organizacyjne w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej doprowadziły do powstania w ramach Sekcji Teologii Prawosławnej trzech katedr: Egzegezy Pisma Świętego Starego Testamentu, Patrologii i Historii Kościoła Prawosławnego. W 1958 r. powołano dwie następne katedry: Egzegezy Pisma Świętego Nowego Testamentu i Teologii Dogmatycznej i Moralnej. Studenci rekrutowali się przeważnie z seminarium duchownego. Pracownicy Sekcji Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej kontynuowali tradycje Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Bogaty dorobek naukowy i dydaktyczny pracowników Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej sprawił, że uczelnia, jako jedyna

prawosławna jednostka naukowa w tej części Europy, posiada uprawnienia do nadawania stopnia doktora i doktora habilitowanego w dziedzinie teologii.

W ostatnich latach pojawiła się nowa inicjatywa kształcenia w zakresie teologii prawosławnej na poziomie uniwersyteckim. W wyniku starań metropolity warszawskiego i całej Polski Sawy (Hrycuniak) doszło do powołania w 1999 r. Katedry Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie w Białymstoku. Katedra skupia wybitnych specjalistów z zakresu dogmatyki, teologii i historii Kościoła prawosławnego. Prowadzone przez pracowników Katedry studium podyplomowe zyskało dużą popularność wśród absolwentów szkół wyższych. Kolejnym krokiem w rozwoju studiów teologicznych na poziomie akademickim ma być powołanie na Uniwersytecie w Białymstoku Wydziału Teologicznego, który kształcić będzie w zakresie dwóch kierunków: prawosławnego i katolickiego – jest to wyjątkowa inicjatywa w Kościele powszechnym.

Prawosławny system oświatowy spełniał ważne zadania w podniesieniu ogólnego poziomu umysłowego społeczności ruskiej. Jego powstanie wynikało z potrzeb Cerkwi. Wychowanie młodego pokolenia w duchu prawosławnym stało się głównym zadaniem warstw oświeconych. Szkoły brackie, przyklasztorne i przycerkiewne miały być elementem tego programu. Szkolnictwo prawosławne kształtowało życie religijne, pozwoliło zachować tożsamość wyznaniową i narodową wiernych. O jego znaczeniu świadczy fakt, że jedynie te miejscowości zachowały *wiarę grecką*, w których obok monasterów istniały szkoły. Szkolnictwo wyższe, a zwłaszcza Akademia Mohylańska, formowało ówczesne elity, które odegrały istotną rolę w dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i w krajach sąsiednich.

Przedstawiony rys dziejów szkolnictwa prawosławnego w Rzeczypospolitej wskazuje na docenianie przez hierarchię i duchowieństwo potrzeby rozwoju szkół teologicznych. Uświadomienie konieczności dobrego przygotowania kadr w odległej i mniej odległej przeszłości potwierdza wysoki stan świadomości religijnej elit prawosławnych. Szkoły teologiczne odgrywały i odgrywają ważną rolę w kształtowaniu postaw duchowieństwa i wiernych – dostarczają niezbędnej kadry duszpasterskiej, kształtują prawosławne środowiska kulturalne i naukowe. Szkolnictwo teologiczne zawsze było i pozostaje elementem niezbędnym do prawidłowego funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej.

S U M M A R Y

Schools of Ecclesiastic Brotherhoods in the Commonwealth in the Sixteenth and Seventeenth Centuries

Education under the auspices of the townspeople and the church brotherhoods appeared in the sixteenth century. The development of education at this time was no accident, this was a period of religious controversy and the struggle to maintain the immutability of dogma of

individual faiths. According to the then hierarchs of the Orthodox Church education was to play an important role in preserving the religious identity of the faithful. The defense of their faith, liturgy, the Old Church Slavonic language could be achieved only through their own education system. An important event for the development of provisions for education were the conclusions of the Orthodox Council of Brest on June 26, 1594. This decreed that an annual synod of bishops with other clergy who were "learned in the writings of God" would consider both matters of the church as well as issues concerning scholarship and education. At the same synod, the bishops committed themselves to the establishment of schools of Church brethren, printing works and hospitals in their dioceses. Under the terms of the council, there should be a school in each city, and for their maintenance the Metropolitan bishops, the bishops and superiors of monasteries each year should give one tenth of their income. The establishment of brotherhood schools in the monasteries and parishes was dictated not only by the needs of the Church, but also the necessity of educating the young generation in the Orthodox spirit. It is no wonder that in the second half of the sixteenth century, the nature and role of schools completely changed. The brethren schools provided secondary education. Their level, however, depend on the financial resources of the brethren and possibilities of obtaining adequate teaching staff.

The first school of the brotherhoods was established in 1584, in Vilnius; Stefan Batory granted the brotherhood privileges to establish a school where Russian, Greek, Latin and Polish would be taught. Teachers in the brotherhood school in Vilnius included: Stefan Zyzani, Cyril Lukarys, Ivan Borecki, Meletius Smotrycki, Theophilus Leontovich. The school produced many outstanding religious and cultural activists (Athanasius of Bretsk, Sylvester Kossow, Joseph Nielubowicz Tukalski, Teodozy Wasilewicz). Its graduates become teachers of other brotherhood schools in the Commonwealth.

The brotherhood school in Lviv fulfilled a similar role. Other schools which played an important role in Orthodox education were those of Brest, Minsk and Kiev-Mohyliv. These schools played an important role in the life of the Orthodox Church in the Commonwealth. They trained the clergy, deacons, and psalmists for the parishes, especially in the period of the collapse of the Orthodox hierarchy after the Union of Brest. Many of the graduates served in auxiliary functions in the churches. The best of them became teachers in other schools, of the brotherhoods, manors, parishes and monasteries. It was the schools which produced the most prominent religious polemicists and church activists. The activities of the Orthodox schools helped to defend the rights of the Church and its possessions. The schools raised the levels of religious and national consciousness of the Ruthenian population.